

Hrvoje Turković

Animirani film u Hrvatskoj – kronologija 1922-2015

I. PRVA POVREMENA OKUŠAVANJA (1922-1932)

- 1922. – 1923.** **Sergije Tagatz** (Poljak podrijetlom, emigrant iz Sovjetskog saveza) izrađuje u Zagrebu četiri kratke animirane reklame, uglavnom sa samostalno izmišljenom tehnologijom.
- 1928. – 1929.** U **Školi narodnog zdravlja**, u njezinoj foto-kino službi, izrađuju se animirani ulomci i jedan u cijelosti animiran crtani film (*Martin u nebo*, 1929; animator i crtač **Petar Papp**).
- 1932.** **Viktor Rybak**, snimatelj i autor dokumentaraca i reportaža, amaterski se okušava u animaciji - izradio kratki animacijski fragment bez naslova.

II. PRVA STUDIJSKA PROIZVODNJA (1933-1936)

- 1933. – 1936.** Imigranti iz Berlina, braća Mondschein (Zvonko, Vlado i Ivo), stručnjaci za proizvodnju reklamnih filmova, osnivaju 1931. poduzeće Maar ton-filmska reklama, registrirana potom kao **Maar, reklamna naklada K.D.** God. 1933. dovode iz Njemačke crtačicu **Ilsu Polley** koja pokreće animacijsku proizvodnju za reklame (animaciju naslova i crtanih ulomaka). Maar potom dovodi slikara **Pavla Gavranića** za crtane i animirane dijelove, a u animacijsku proizvodnju se potom uključuju **Gerty Gorjan, Vilim Firšt, Mladen Fureš** te **Andrija Žic**. Time se uspostavlja *prvi studio animiranog* filma i *prva sustavna proizvodnja animacije* u Hrvatskoj (odn. u Kraljevini Jugoslaviji).

III. PONOVA POVREMENA OKUŠAVANJA (1934-1945)

- 1934.** **Oktavijan Miletić**, tada filmski amater, član prvo Kinosekcije Foto-kluba Zagreb, a potom (od 1935.) samostalnog filmskog kluba: Kluba kinoamatera Zagreba, iskušava animaciju slova u ponekoj naslovnici svojih filmova, a iskušava i animaciju figura.
- 1938. – 1939.** Neostvareni lutka-filmski projekt slikara i predavača grafike **Kamila Tompe**.
- 1944.** U sklopu ZAVNOHA **Kosta Hlavaty** i **Oto Hervol** izrađuju jednominutne zabavne animirane filmove ucrtavajući likove u filmsku vrpču. Indikacija da je i u NOB-u već bila živa ideja uporabe crtanog filma.
- 1945.** Braća **Walter Neugebauer** (stripocrtičar, a potom i animator) i **Norbert Neugebauer** (scenarista i poslovni voditelj) rade probnu crtanofilmsku animaciju (*Crvić*) u **Jadran-filmu**, da bi u režiji Koste Hlavatija Walter

Neugebauer crtao i animirao kratki film *Usmene novine*, a potom oba brata rade crtani reklamni film *Svi na izbore*.

IV. KORACI U USPOSTVLJANJU PROIZVODNJE I PRIKAZIVANJA ANIMIRANOG FILMA KAO STALNE GRANE KINEMATOGRAFSKOG SUSTAVA (1948-)

- 1948. – 1952. *Nastavni film*.** U poduzeću **Nastavni film** (osnovanom 1947. za proizvodnju obrazovnih i nastavnih filmova) odmah uključuju i animaciju («trik snimanje») u dijelove svojih obrazovnih filmova. God. 1948. u izradi **Leontija Bjelinskog** snimljen je kratak animirani obrazovni film *Proces u visokoj peći*, a onda i animirani ulomci u filmu *Nafta*. God. 1949. u poduzeću se zapošljava **Bogoslav Petanjek**, koji je od 1929-1948. živio u Argentini i tamo (pod pseudonimom **Kayser**) crtao i animirao filmove u studiju pionira argentinske i svjetske animacije Quirinija Cristianija, autora i cjelovečernjih crtanih filmova. Petanjek je visokom vještinom izrađivao crtano-animirane ulomke u nastavnim filmovima (npr. animirane sekvence u filmu *Naši zubi*, 1951., a 1949. izradio je i samostalan animirani (zabavni) crtani film *Crnac Miško* u crtačkom stilu Walta Disneyja. Neprovjeren je podatak da su od Petanjeka dosta učili potonji animatori *Kerempuhove* i Duga-filmske proizvodnje.
- 1950. – 1951. *Kerempuhov studio za crtani film*.** Kao dodatnu djelatnost satiričkog lista *Kerempuh* **Fadil Hadžić** je, kao «producent», pokrenuo izradu crtanoog filma *Veliki miting* (1951.), sa scenaristom i redateljem **Norbertom Neugebauerom** i glavnim crtačem i animatorom **Walterom Neugebauerom** (uz animaciju i **Borivoja Dovnikovića**, **Vladimira Delača**, **Ismeta Voljevicu** i **Ivana Pušaka**).
- 1950-e – 1970-e. *Kinoprikazivalaštvo*.** Animirani filmovi, odnosno obrazovni i reklamni filmovi koji uključuju animaciju, se – zajedno s drugim kratkim filmovima - povremeno prikazuju u kinima kao **predigre cjelovečernjem filmu**, te su tako pristupačni redovitoj kinopublici. Obrazovni filmovi Nastavnog filma i potom Zora filma prikazuju se i na posebno organiziranim projekcijama za škole. To traje sve do **sedamdesetih** kad se uglavnom prekida s praksom prikazivanja kratkometražnih filmova prije cjelovečernjih u kinima (osim reklama i najava filmova), ali prikazivanje obrazovnih i animiranih filmova od 1971. Preuzima Filmoteka 16.
- 1951. – 1952. *Duga film*.** Fadil Hadžić pokreće 1951. osnivanje samostalnog, dobro opremljenog studija za crtani film, samostalnog poduzeća nazvanog Duga film s ciljem da sustavno proizvodi animirani film. U poduzeću je proizvedeno 5 filmova (1951: *Veseli doživljaj*, **N. i W. Neugebauera**; *Kako se rodio Kičo*, **Dušana Vukotića**; 1952: *Gool!* **N. Neugebauera** – uz crtež i animaciju **Borivoja Dovnikovića**; *Revija na dvorištu* **Andre Lušičića** – uz crtež i animaciju **Vladimira Delača**; *Začarani dvorac u Dudincima*, **Dušana Vukotića**). God. 1952. poduzeće se ukida zbog proračunske štednje.
- 1952. – 1964. *Zora film*.** Ukidanjem Duga filma, Nastavni film preuzima tehniku Duga filma i proširuje se na njezine prostorije te (1952.) mijenja ime u **Zora**

film. Svoju proizvodnju obrazovnih filmova (koji i nadalje uključuju animirane sekvence, a njih i nadalje radi **Bogoslav Petanjek**, ali i drugi crtači i animatori (npr. **Nikola Kostelac**, **Vladimir Jutriša**, **Walter Neugebauer**, **Aleksandar Marks**) ubuduće proširuje i na proizvodnju dječjih animiranih filmova (crtanih filmova, ali i lutka-filma). Prvo se, god. 1954., dovršava rad na dječjem crtanom filmu *Crvenkapica*, a režiraju ga **Nikola Kostelac** i **Aleksandar Marks** uz animatore **Branka Karabajića**, **Vladimira Jutriše** i **Vjekoslava Kostanjšeka**. Ujedno je to prvi animirani film koji je dobio vanjsko priznanje (diplomu na Berlinskom festivalu, 1955.). Nakon kratkog zastoja u radu na samostalnim animiranim filmovima, Zora film nastavlja, u prvoj polovici šezdesetih, proizvodnjom dječjih crtanih filmova, koje uglavnom režira **Branko Ranitović** (*Prometni znaci – ulični junaci*, 1958; *Instrument čarobnjak* i *Nisu znali jer su mali*, 1960; *Tri junaka* i *Luda graja zbog tramvaja*, 1962), a crtaju ih i animiraju **Boris Kolar**, **Vjekoslav Kostanjšek**, **Zlatko Grgić**, **Ismet Voljevica**, crtači i animatori koji su u to vrijeme istodobno radili i za Zagreb film.

No, osobito je za animacijsku proizvodnju Zora filma da je, u odudarnosti od istodobne proizvodnje Studija za crtani filma Zagreb filma, njegovala dječje **lutka-filmove**. Primjerice to su lutka-filmovi koje je Zora film radila u koprodukciji s Češkim Kratky filmom, npr. *Plačljivica* (1958., redatelj i animator Čeh Josef Kluge, a lutke **Aleksandar Marks**), potom filmovi u kojima je scenograf **Aksandar Srnec** (inače član likovne grupe EXAT i pronositelj neogeometrizma u slikarstvu i dizajnu): *Stolac*, 1959. (redatelj i animacija Josef Kluge, lutke Aleksandar Marks); *Gliša*, *Raka* i *Njaka*, 1960. (scenarj **Krešo Golik**, redatelj **Mate Bogdanović**, lutke **Zlatko Grgić** a animacija **Miljenko Kallaj**, **Juraj Tepert** i **Zlatko Grgić**) i *Bodljan pticolovac*, 1961. (redatelj **Mate Bogdanović**, lutke **Aleksandar Marks**, animacija **Juraj Tepert**). Ukupno je snimljeno otprilike 13 lutka-filmova (a u proizvodnji su još, kao redatelji, kreatori lutaka i animatori sudjelovali i npr. **Ivo Vrbanić**, **Miljenko Kallaj**, **Branislav Nemet**, **Ferdo Bis**). No, u daljem razvoju animacije u Hrvatskoj dominirao je crtani film u sklopu Zagreb filma, a izrada lutka-filma je ostala zanemarena, i proizvodno i u povijesnim pregledima, i tek je u novije vrijeme stalnije prisutna vrsta animacijskog stvaralaštva.

Zora film se, 1964., ukida, zbog nagomilanih dugova izazvanih dijelom upuštanjem u proizvodnju cjelovečernjih igranih filmova (npr. *Carevo novo ruho* Antuna Babaje, 1961.).

1954. – 1955. Zagreb film – reklamni filmovi (isprobavanje reduciranog crteža i animacije). God. 1953. osniva se Zagreb film, poduzeće za proizvodnju filmova, koji kreće s proizvodnjom dokumentaraca i reklama, ali ima ambicija proizvoditi i igrane filmove, te animirane. Kako se 1953. okupila grupa crtača i animatora zainteresirana za izradu crtanih filmova, od kojih je dio već radio u Zora filmu, a i videći mogućnost da se financijski izdržavaju proizvodnjom animiranih reklama, predlažu da reklamne filmove koje sami dogovaraju i izrađuju formalno producerski «pokrije» Zagreb film (jer se filmove moglo ugovarati samo pod «firmom» nekog registriranog poduzeća), iako su tehnički snimana i obrađivana u Zora filmu i Jadran filmu (što je bilo moguće u socijalističkoj, tzv. «dogovornoj», ekonomiji). U tom aranžamanu sa Zagreb

filmom nastaje 13 animiranih reklama (reklame za poduzeća i proizvode, ali i reklame filmova, npr. za *Juilej gosp. Ikla, Djevojka i hrast*), koje režira **Dušan Vukotić**, iako ih zapravo izrađuje (crta i animira) zajedno s **Nikolom Kostelcem** u njegovu stanu. Kako ih moraju brzo izraditi pojedinstavnjuju crtež oslanjajući se na tada dominantnu reklamnu i plakatnu grafiku (pod utjecajem neogeometrizma EXATOVACA) te skraćuju faze pri animaciji (tzv. skraćena ili reducirana animacija), otkrivajući dinamičku i grafičku djelotvornost takve animacije.

1955. – 1957. *Studio za crtani film Interpublic.* Zavod za ekonomsku propagandu i publicitet – Interpublic – osnovan je 1954., a 1955., na poticaj braće Neugebauer u njegovu je sklopu osnovan **Studio za crtani film Interpublic** s ciljem da proizvodi crtano-filmske reklame. Uz braću Neugebauer angažirani su bili crtači, animatori i scenografi **Ismet Voljevica, Branko Karabajić, Turido Pauš, Borivoj Dovniković, Vladimir Jutriša, Zlatko Grgić, Vjekoslav Radilović, Vladimir Delač** i dr. , a proizvodnjom su rukovodili **Zvonimir Furtinger**, potom **Ivo Vrbanić**, pa **Dragutin Vunak**, te **Krešo Golik**. U dobro opremljenom studiju radilo je i po 33 crtača, a izrađivali su, financijski uspješno, reklame za inozemne i za domaće tvrtke (npr. 1955: *Man Müste, Salamander*; 1956: *Čarobni katalog, Priča o crvenkapici; Interpublicova color-panorama.*). Osnivanjem Studija za crtani film u Zagreb filmu, političkom odlukom Interpublicov studio se fuzionirao (priključio) Zagreb filmu, i tako je prestao proizvoditi crtane filmove. Braća Neugebauer još malo rade u Zagreb filmu, a potom se sele u Njemačku i tamo nastavljaju rad na animiranim reklamama na temelju već uspostavljene suradnje s njemačkim klijentima.

1956. – 1990. *Studio za crtani film, Zagreb film.* Prema sugestijama Savjeta za nauku i kulturu Hrvatske, Zagreb film napušta svaštarsku proizvodnju (u koju spada i pokušaj da radi cjelovečernji igrani film), te se 1956. specijalizira za proizvodnju dokumentarnih i animiranih filmova, te se u skladu s time osnivaju dva studija: Studio za dokumentarni film i **Studio za animirani film**. Naredne godine, 1957., prisilnim ukidanjem crtano-filmskog rada u Interpublicu, Zagreb film preuzima studijsku tehniku Interpublica. Autori koji su prethodno već, pod imenom Zagreb filma, radili animaciju – **Dušan Vukotić** i **Nikola Kostelac** – postaju središnji autori polazne proizvodnje animiranih filmova u novoosnovanom studiju; a njima se – kao redatelji pridružuju **Dragutin Vunak, Vatroslav Mimica, Vladimir Tadej, Ivo Vrbanić, Branko Ranitović**, a po raspisivanju natječaja za crtače animatore i druge suradnike u animaciji, pridružuju i oni crtači-animatori-scenografi koji su već radili i po drugim poduzećima (Zora filmu, Interpublicu) ili u ranim animiranim filmovima, npr. **Vladimir Jutriša, Zlatko Bourek, Pavao Štalter, Zvonimir Lončarić, Željko Kanceljak, Aleksandar Marks i Boris Kolar, Vjekoslav Kostanjšek**, te Interpublicovi animatori **Borivoj Dovniković** i **Zlatko Grgić** ...

Osnivanjem Studija za crtani film Zagreb filma, i istodobnim postojanjem crtano-filmske proizvodnje u Zora filmu (do 1964.) stalo se s daljim pokušajima osnivanja proizvodno-animacijskih studija. Studio za crtani film Zagreb filma ostao je zadugo temeljnim, a po prestanku rada Zora filma, i jedinim proizvodnim centrom animiranog filma u Hrvatskoj, sve do pojave

manjih i specijaliziranih poduzeća koncem 1960-ih i početkom 1970-ih, a posebno zastankom proizvodnje u Zagreb filmu početkom 1990-ih, te fuzioniranjem s Filmotekom 16. – kad Zagreb film praktički prestaje funkcionirati prema studijskom načelu.

1956. ... Festivalski nastupi – domaći i inozemni. Na trećem **Festivalu jugoslavenskog filma u Puli, 1956.**, koji u to vrijeme obuhvaća i kratkometražne filmove, prikazan je i *Nestašni robot* Dušana Vukotića i pri tom film dobiva nagradu, a na sljedeća dva (IV. i V. Pulskom festivalu) prikazivana je gotovo ukupna proizvodnja Zagreb filma, a filmovi svake godine dobivaju poneke nagrade.

God. 1959. Odlučeno je da se Pulski festival specijalizira za cjelovečernje filmove, pa se **1960.** organiziralo godišnji *Festaval jugoslavenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma* u Beogradu, na kojemu se - sve do raspada Jugoslavije **1991.** – redovito natječu i prikazuju (i bivaju nagrađivani), i animirani filmovi proizvedeni u Hrvatskoj.

God. **1956.** hrvatski animirani filmovi počinju sudjelovati na **međunarodnim festivalima**. Te godine je na festivalu u Berlinu (Internationale Filmfestspiele) prikazan film *Crvenkapica* Zora filma, a od sljedeće godine, 1957., na velik broj svjetskih festivala počinju pristizati, u brojnom godišnjem sastavu, filmovi Studija za crtani film Zagreb-filma. Nakon takvog skupnog nastupa na Međunarodnom festivalu u Cannesu 1958. (*Samac, Strašilo, Happy End, Osvetnik, Abra Kadabra, Cowboy Jimmy, Na livadi*), a potom na drugim svjetskim festivalima, kritičari uočavaju zagrebačku produkciju filmova prepoznatljive stilske srodnosti i posebne vrijednosti i počinju (prema polaznoj karakterizaciji Georges Sadoula i Marcel Martina) govoriti o svojevrsnoj stilskoj školi - o *zagrebačkoj školi*. Filmovi Studija redovito dobivaju brojne nagrade na svjetskim festivalima, a kruna ove svjetske recepcije «zagrebačke škole» bila je u prvoj dodjeli nagrade Američke filmske akademije, *Oskar*, **1962.**, filmu *Surogat* Dušana Vukotića.

V. STILSKA STABILIZACIJA: PRODOR I RAZRADA MODERNISTIČKOG STILA («AUTORSKI FILM»), TE NOSEĆA PROIZVODNJA (SERIJE, REKLAME, OBRAZOVNI FILMOVI) (1957. – 1970-e)

1957. – 1963. Upostavljanje i kanoniziranje korjenitog modernističkog stila - prepoznato kao «zagrebačka škola» - svjetski uspjesi. Iako je dio filmova rađen s punom animacijom, ovalnim likovima i realističnom pozadinom (prema dominantnom svjetskom stilu dječje animacije u to vrijeme), a bio i namijenjen djeci (prema standardnoj namijeni animiranih filmova), **Dušan Vukotić**, a potom i **Nikola Kostelac** te **Vatroslav Mimca** (a slijede ih i ostali redatelji), uvode korijenite tematske i stilske novine: dio filmske proizvodnje preusmjeravaju s dječje publike na onu odraslu, odnosno prema umjetnički zahtjevnijoj sredini, uvode alegoričke teme s filozofskim porukama, u crtežu slijede moderni plošni grafizam, nerealističku, reduciranu animaciju, oslabljuju narativne kontinuitete, a ojačavaju eliptično-asocijativne skokove, a Mimca i svojevrsne «filmove stanja». Filmovi u kojima je to učinjeno paradigmatički očitim jesu *Koncert za mašinsku pušku* **Dušana Vukotića** i

Samac Vatroslava Mimice (oba 1958), a potom su im se paradigmatički pridružili, *Čovjek i sjena Dragutina Vunaka* (crtež i pozadina **Aleksandra Srneca**; 1960), *Don Kihot Vladimira Kristla* (1961.) i drugi filmovi i aurori (s brojevano dominantnim filmovima Vukotića i Mimice). Ovakav stil postaje koncem 1950-ih i početkom 1960-ih gotovo obvezatan za filmove Studija, pa se prema njemu rade i dječji filmovi i reklamni filmovi.

1960. - 1964. *Radikalniji modernizam – pojava apstraktnog animiranog filma.*

Atmosfera modernističkog istraživanja potakla je, početkom 1960-ih pojavu radikalnog eksperimentalnog filma u Kino-klubu Zagreb, pa se tu, između ostalog, neki autori okušali i u eksperimentalnoj animaciji – tj. animaciji apstraktnih uzoraka. **Vladimir Petek** je u nizu filmova – *Srna 1.*, *Srna 2.* i *Srna 3* (1962. i 1963) ucrtavao izravno u traku nefigurativne uzorke i animirao ih, a animacijske efekte je dobio i **Milan Šamec** utapkavajući mrlje izravno na vrpcu u *Termitima* (1963). S druge strane, likovni umjetnici koji su radili uglavnom scenografiju u animiranim filmovima a u svojem likovnom radu bili izraziti modernisti, pokušali su se ogledati i u likovno-apstraktnom filmu. Knjiga snimanja **Aleksandra Srneca** za apstraktni crtani film prema njegovim apstrakcijskim likovnim preokupacijama (nazvan: ∞ - “beskonačno”), 1960. nije u Zagreb-filmu prihvaćena za realizaciju, dok je **Zvonimir Lončarić** uspio 1964. snimiti film *IxI=I* koji se poigrava transformacijama iz prepoznatljivog u neprepoznatljiv apstraktni obrazac.

1960. – 1961. *Serije.* U koprodukciji s vanjskim producentom, Zagreb film se 1960. i 1961. upušta u izradu crtano-filmske serije *Šlučajevi* (26 epizoda), na kojima su se redateljski ogledali i drugi autori osim dominantnih (npr. od kasnije poznatih, **Zlatko Grgić**; **Boris Kolar**, **Borivoj Dovniković**, **Damir Gospodnetić**, a u crtanje i animaciju se uključili i mlađi kadrovi koji će poslije biti autorima (npr. **Milan Blažeković**, **Zdenko Gašparović**, **Ante Zaninović**). Zagreb film je povremeno pokretao ili vlastite serije (npr. tzv. *minifilmove*, vic filmove od par minuta), a poslije i ambiciozne dječje serije poput *Profesora Baltazara* i *Malih letećih medvjedića*.

1964. ... *Drugi val autora u Studiju za crtani film Zagreb filma – osvježavanje i diferencijacija unutar «zagrebačke škole».* Iako koncem pesesetih i početkom šezdesetih dominiraju spomenuti polazni autori «zagrebačke škole», od 1961. od god. 1964. glavno-autorsku (režijsku) ulogu preuzimaju dotadanji crtači, animatori i scenografi, javljaju se samostalnim filmovima svojeg osobitog, međusobno uočljivo različitog stila, pa se počinju doživljavati kao «novi val» u zagrebačkoj školi crtano-filma. Iako se nadovezuju na modernističku orijentaciju, povremeno su napuštali plošni grafizam i reduciranu animaciju, isprobavali su raznolike, između ostalih i izrazito slikarske stilove, ili pak razvijali vrlo personalna likovna i animacijska rješenja, s učestalijim naglaskom na psihološki produbljenijom karakterizacijom likova nego što je to bilo prije, ali i s većom tematskom raznovrsnošću, povremeno uz napuštanje težnje za naglašenom filozofičnošću. Riječ je o **Zlatku Boureku** (*I videl sam daljine meglene i kalne.*, 1964; *Bećarac*, 1966), **Borisu Kolaru** (*Vau-vau*, 1964), **Borivoju Dovnikoviću** (*Bez naslova*, 1964; *Znatiželja*, 1966), **Anti Zaninoviću** (*Zid*, 1965.), **Aleksandru Marksu i Vladimiru Jutriši** (*Muha*, 1966), **Zlatku Grgiću** (*Peti*, 1964 – korežija s **Pavlom Štalterom**; *Muzikalno prase*, 1965; *Mali i veliki*, 1966), **Pavlu Štalteru**

(*Kutije*, 1967; *Maska crvene smrti*, 1969, korežija s **Brankom Ranitovićem**), **Nedeljku Dragiću** (*Možda Diogen*, 1967; *Idu dani*, 1968) i dr. Njihovoj javnoj percepciji kao «generaciji novih *autora*» doprinijela je, s jedne strane, opća usmjerenost u cijeloj kinematografiji na važnost tzv. «autorskog filma» - pa se i u crtanom filmu počinje naglašavati i uočavati autorska cjelovitost i obilježnost djela, ali je tome pridonijela i njihova postupna proizvodna dominacija, čemu je pomoglo prorjeđivanje crtanofilmskog autorskog rada u Studiju dotadašnjih prevladavajućih autora (postupnim preusmjeravanje pozornosti i rada D. Vukotića i V. Mimice režiji igranog cjelovečernjeg filma, a, opet, upuštanju drugih redatelja, npr. Kolstelca i Vunaka, više serijskim, dječjim, odnosno namjenskim filmovima).

Uz još neko vrijeme aktivne D. Vukotića i V. Mimicu, ovi autori nastavljaju njihov uspjeh sudjelujući u konkurenciji brojnih festivala i dobivajući i nadalje visoke nagrade, percipirani kao dio jedinstvene «zagrebačke škole». U svijetu se priređuju retrospektive zagrebačkih crtanih filmova (Cambridge, 1967; New York, 1968)

Zagreb film cijelo vrijeme proizvodi i reklamne filmove za domaće i inozemne naručitelje, pa se autorska domišljatost očituje i u njima.

VI. PROIZVODNA I VRSTOVNA DIFERENCIJA

1966. ... «Mala» poduzeća. God. 1963. promijenjen je sustav financiranja proizvodnje filmova. Naime, umjesto da poduzeća dobivaju proračunski novac za svoju planiranu proizvodnju, od te godine proračunskim novcem za proizvodnju filma raspolaže posebna institucija (u tom trenutku Fond za kinematografiju) i na temelju javnog natječaja subvencijski novac dodjeljuje izabranim projektima (scenarijima) – pa otada i proizvodnja autorskih crtanih filmova Zagreb filma ovisi o odobrenim projektima, iako se i nadalje radi i na komercijalnim projektima (reklamama i serijama). No, dok je prije osnivanje poduzeća bila državna stvar, u šezdesetima je omogućeno da «grupa građana» pokrene vlastito poduzeće ili proizvodnu udrugu (tzv. «filmska radna zajednica») pa da preuzmu realizaciju projekta koji je dobio potporu na javnom natječaju Fonda (poslije RSIZA). Tako se u drugoj sredini 1960-ih javilo više malih poduzeća i udruga koje su se upuštali i u prigodnu proizvodnju animiranih film, primjerice, **Filmski aurorski studio**, **Film art** (reklamni filmovi), **Mozaik film**, a potom **Adria film** koji su proizveli više animiranih filmova. Dio je tih poduzeća uglavnom bila kratkovječna, ovisna o subvencijskom uspjehu, ali se ubuduće mogućnost osnivanja samostalnog poduzeća za proizvodnju animiranih filmova povremeno koristila, da bi u devedesetima i nakon toga postala izvorom proizvodne difuzije – tj. postojanjem razmjerno trajnih poduzeća koja ravnopravno sa Zagreb filmom proizvode i plasiraju animirane filmove.

1966. Prvi dječji crtani film. U dječjem kinoklubu *Slavica* u Pitomači 1966. napravljen je dječji animirani film (*Dva konja*). Prikazan je na Reviji filmskog amaterskog stvaralaštva djece, koja se održava od 1962. Nakon toga se povremeno na Reviji pojavljuju dječji animirani filmovi izrađeni u dječjim klubovima i na tečajevima animacije koje se organiziraju za djecu.

1971. – 1996. *Filmoteka 16 – animacija u obrazovnom filmu, ponovno.* God. 1963. osnovano je poduzeće **Filmoteka 16** s ciljem prosvjetiteljske distribucije filmova na 16 mm filmu, te širenju filmske kulture. Pred kraj 1960. Filmoteka 16, uz distribuciju otkupljenih stranih nastavnih filmova, počinje planirati vlastitu sustavnu proizvodnju nastavnih filmova, koji će uključivati animaciju, ili biti izvedeni animacijski. Nakon oglednih kratkih filmova (npr. crtani *Temeljni kemijski zakon*, 1971). Filmoteka 16 utemeljuje opremljeni studio za proizvodnju nastavnih filmova i 1972. pristupa sustavnoj izradi tzv. *element-filmova* – kratkih filmova o nekoj nastavno važnoj pojavi ili pojmu (tj. «elementu» nastave), koji se mogu distribuirati u kasetama i projicirati s kasetnog projektora, te koristiti u nastavi. Neki su od tih filmova bili isključivo crtani (npr. serija o matematici, s kombinacijom narativnih i dijagramatskih animacijskih rješenja, **Dragutina Vunaka**, te povijesnih, npr. **Radovana Ivančevića**), neki djelomično animacijski obrađeni (npr. serija *Perspektive Radovana Ivančevića*, 1972-1973, 6 filmova s pretežito dijagramatskom animacijom), a neki su bili dokumentarno snimani (npr. serija o književnicima). Filmovi su rađeni u planiranim serijama (prema nastavnom području) i u njima su se aktivirali brojni redatelji, crtači i animatori (npr. **Dragutin Vunak**, **Zlatko Sačer**, **Zvonimir Lončarić**, **Dušan Vukotić**, **Borivoj Dovniković**, **Pavao Štalter**, **Neven Petričić**, **Davor Ribarović**, **Stiv Šinik** i dr.).

Uz animaciju u obrazovnim filmovima, **Filmoteka 16** je povremeno proizvodila i nenamjenske animirane filmove, pretežito dječje, autora: **Dragutina Vunaka**, **Borivoja Dovnikovića**, **Mate Lovrića**, **Borisa Kolara**, **Ljubice Hajdler**, **Dušana Gačića** i dr.

Kako je Filmoteka 16 bila zamišljena ne samo za distribuciju, nego i za prikazivanje 16 mm filma, pa je organizirala prikazivačka gostovanja (sa pokretnim 16 mm projektorom i njegovim operaterom) u školama i po narodnim sveučilištima i prigodnim dvoranama, te su se u sklopu prikazivačkog programa prikazivali i animirani filmovi, odn. obrazovni filmovi s uključenim animiranim dijelovima.

1972. *Svjetski festival animiranog filma, Zagreb.* Zagreb film – na temelju ugleda koju imaju zagrebački animatori i samo poduzeće – godine 1972. utemeljuje bijenalni međunarodni festival animiranog filma, jedan od četiri svjetska festivala animiranog filma pod pokroviteljstvom ASIFe, te uskoro stječe svjetski ugled. Redovito se održava, a važan dio konkrecije čine i filmovi zagrebačkih autora (pretežito Studija animiranog filma Zagreb filma), dobivajući često i nagrade. U 1990-ima mijenja naziv u **Animafest**.

1975. *Specijalizirani dječji klubovi za animirani film.* God. 1975. osniva se prvi klub s tečajem iz animacije za djecu - **ŠAF Čakovec (Škola animiranog filma)**. God. **1986.** osniva se u Varaždinu **VANIMA (Varaždinska animacija)**, od 2004. uz promijenjen naziv **Filmsko-kreativni studio VANIMA**). Potom osobito nakon 90-ih i drugi klubovi njeguju sustavno i animaciju (npr. **Foto-kino videoklub Zaprešić**, **Kinoklub Karlovac**), a po školama djeluju filmske družine koje rade i animirane filmove, te različiti kinotečajevi iz animacije u sklopu kojeg djeca izrađuju animirane filmove.

Kao savez kinoklubova, a ujedno i objedinjavatelj i pomagatelj dječjeg stvaralaštva, **Filmski savez Hrvatske** (kasnije Hrvatski filmski savez) organizira godišnje objedinjavajuće **revije** dječjeg i odraslog filmskog stvaralaštva, na kojima se prikazuju i animirani filmovi proizvedeni u kinoklubovima, školskim filmskim društinama i na tečajevima.

VII. STILSKA STAGNACIJA U AUTORSKOJ PROIZVODNJI S PONEKIM IZNIMKAMA (kraj 1970-ih – 1980-e)

1970-te i 1980-te - *Zagreb film – stagnacija i disperzija unutar «zagrebačke škole».*

Iako je proizvodnja animiranih filmova - podjednako autorskih, obrazovnih, reklamnih – zadovoljavajuća brojem tijekom sedamdesetih i početkom 1980-ih, te se javljaju poneki upečatljivi filmovi zagrebačkih autora (npr. *Dnevnik Nedeljka Dragića*, 1974.; antologijska *Satiemanija* Zlatka Gašparovića, 1978.; *Škola hodanja* Borivoja Dovnikovića, 1978.; *Neboder* Joška Marušića, 1981.; *Album* Krešimira Zimonića, 1983.; *Slike iz sjećanja* Nedeljka Dragića, 1989), većinom se i kod slavnih redatelja a i kod pridošlih osjeća stanovit zastoj invencije i izvrsnosti. Seljenjem autorskih prostorija u zgradu u Novoj Vesi, izgubio se kontakt među autorima, a i osjećaj povezanosti s kućom. Autori ili odlaze i rade u inozemstvu ili rade kod kuće. Povećana administracija guta većina novaca, autori su posljednji ju redu za isplatu, a novodošli autori se rijetko izdvajaju iz standardnog prosjeka.

Stanovitu «alternativu» autorski ambicioznom crtanom filmu čine donekle – *serije*, one *Profesora Baltazara* koje se rade tijekom sedamdesetih i osamdesetih, odnosno niz serija mini-filmova Zlatka Grgića (*Maxicat*, 1972-1975), te **namjenski** (osobito oni Radovana Ivančevića: *Povijesna pripovijest i Postanak i razvoj feudalnog društva*, 1978) i **obrazovni, element-filmovi** *Filmoteke 16*.

1986. *Cjelovečernji animirani film*. **Milan Blažeković** u sklopu **Croatia filma** otvara studio crtanog filma s ciljem izrade cjelovečernjeg film i 1986. dovršava *Čudesnu šumu*. Prikazivački uspjeh tog filma potiče na dalji rad na cjelovečernjim animiranim filmovima prvenstveno Milana Blažekovića (*Čarobnjakov šešir*, 1990; *Čudnovate zgode Šegrtu Hlapića*, 1997), te je Croatia film postaje glavnim, i zadugo, jedinim producentom cjelovečernjih animiranih filmova.

VIII. PROIZVODNE PROMJENE – POSTUPNA STABILIZACIJA PROIZVODNJE (1991...)

Kraj 1980-ih na 1990-te – Proizvodna i subvencijska kriza. Loši poslovni potezi su doveli Zagreb film u dugove, nedostaje novaca za plaće, održavanje tehnike, proizvodnja tog poduzeća u ponekoj godini posve izostaje (1993), ili se drastično smanjuje (3 filma 1994, 6 filma 1995)

Iako se osamostaljenjem Hrvatske države i restrukturiranjem političkog i ekonomskog sustava ukinuo RSIZ kao posebna ustanova koja raspodjeljuje proračunski novac za kulturu, postojeći sustav subvencioniranja prelazi na

Ministarstvo kulture RH, na ministra i njegove povjerenike, te je i nadalje u primjeni. No, ratnim i tranzicijskim prilikama smanjen proračun, reducira subvencije i filmu, dakle i projektima animiranog filma, pa subvencionirana proizvodnja u prvoj polovici 1990-ih opada, a – pod uvjetima niskog standarda građana i malih poduzeća – mala je i samoinicijativna proizvodnja, kao i ona reklamna i obrazovna. Osobito je primjetna minimalizirana proizvodnja Zagreb filma, te povremeno proizvodno javljanje animiranim filmom HRT-a, Croatia filma, Jadran filma i ponekog «malog», često kratkovjekog, proizvođača (Urania, HTV, Animus), a javljaju se «domaći» samoproducirani proizvodi samih autora (Daniela Šuljića, Nicole Hewwit, Saše Došen...).

Nasuprot tome, dječji animirani film, sa stalnom prinovom nove djece i zahvaljujući maru voditelja, djeluje jednakom mjerom i u ovom razdoblju (ŠAF Čakovec i Vanima)

1992. *Dani hrvatskog filma.* Utemeljen je godišnji festival hrvatskog filma, koji ubrzo postaje isključivo festivalom kratkometražnog filma – *Dani hrvatskog filma*, a prikazuje filmove proizvedene u Hrvatskoj ili od hrvatskih autora tijekom godišnjeg razdoblja – onog između dva festivala. Ima posebnu selekciju i nagrade po filmskim rodovima, među kojima i animiranog filma (uz kratki igrani, dokumentarni, eksperimentalni, namjenski i video spot) – pa se na njemu svake godine može pogledati izbor iz godišnje produkcije, a podatke o filmovima pronaći u katalogu.

1993. – 2000-e *Znakovi promjena: računalna tehnologija, piliv mladih autora i animatora.* Iako je većim dijelom devedesetih i početkom 2000-ih, proizvodnja animiranih filmova još uvijek mala, s blagom tendencijom rasta prema kraju devedesetih i tijekom 2000-ih, ipak uočavaju se obećavajuće promjene. Jača pristupačnost i uporaba računala i računalne animacije koja postaje dostupna i osobno, privatnicima, ali i klubovima. Javlja se priličan broj mladih, ili novih, autora od kojih neki odmah obećavaju (npr. **Danijel Šuljić, Simon Bogojević Narath, Nicolle Hewitt, Davor Međurečan, Darko Bakliža, Goran Trbuljak, Ana Hušman...**). Na prijelazu iz devedesetih na dvijetisućitu javljaju se i impresivna dostignuća (npr. *Sunce, sol i more*, D. Šuljića, 1997; antologijski *In-dividu* N. Hewit, 1998; *Bardo Thodol*, S. B. Naratha, 2000; *Svaki je dan za sebe svi zajedno nikad*, G. Trbuljak, 2001; *Ciganjska* D. Međurečan, M. Meštrović, 2004.; *Spoj* D. Bakliža, 2004; *Levijatan* S. B. Narath, 2006; *Plac* A. Hušman, 2006. i dr.)

IX. PROMJENE U ANIMACIJSKO-KINEMATOGRAFSKOM SUSTAVU

1995. ... Osniva se Foto kino video klub Zaprešić (FKVKZ) koji okuplja djecu i mladež i pod vodstvom ponajviše **Mirka Klarića i Jadranka Lopatića** odmah njeguje i animaciju, u različitim tehnikama (crtani film, plastelinsku animaciju, 3D animaciju, kolaž i dr.). Vremenom postaje jedan od najplodnijih i najuspješnijih amaterskih klubova.

1996. ... *Fuzioniranje FilMOTEKE 16 i Zagreb filma; pojava novih animacijskih poduzeća na temeljima računalne tehnologije.* Kako bi se Zagreb film izvukao iz financijske, upravne i proizvodne krize Grad Zagreb određuje da se

spoje dva poduzeća u gradskom vlasništvu – Filmoteka 16 i Zagreb film – u Zagreb film. Uprava Filmoteke 16 i njezini djelatnici postaju upravom i djelatnicima Zagreb filma. Priličan se broj djelatnosti Filmoteke 16 gasi (proizvodnja obrazovnog filma, nakladništvo, organizacija dodatnog filmskog obrazovanja za nastavnike), pri čemu se sređuje financijska situacija Zagreb filma, uvodi se računalna tehnologija i Zagreb film uspostavlja redovitiju, premda ne i bogatu, proizvodnu i distribucijsku djelatnost.

No, u vrijeme proizvodne krize i slabe proizvodnje Zagreb filma, postupno se počinju tijekom 1990-ih javljati nova poduzeća koja se posvećuju animaciji, ili njeguju animaciju među svojim djelatnostima, ponajviše osloncem na sve pristupačnijoj računalnoj tehnologiji i animacijskim programima što postaje prilično brojno u 2000-tim (Ars animata studio, Bonobo studio, D.I.A.T., Diedra, Hrvatski filmski savez, Kenges, Kreativni sindikat, Pangolin i dr.).

1997. / 1999. *Sustavno sveučilišno animacijsko obrazovanje.* Na **Umjetničkoj akademiji u Splitu**, na Odsjeku za dizajn vizualnih komunikacija uveden je **1997.** i kolegij videoumjetnosti u sklopu kojeg se izrađuju i animirani filmovi, a **2004.** uvodi se sustavan diplomski i dodiplomski studij «filma, medijske umjetnosti i animacije» koji prvo drži **Simon Borojević Narath**, a potom **Veljko Popović**.

Na **Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, 1999.** utemeljuje se poseban četverogodišnji studij animiranog filma. Studij ujedno postaje novim proizvodnim centrom animiranog filma, a s njega, tijekom vremena, počinju pristizati animacijski obrazovani, a ponekad i izrazito formirani autori. Ujedno se tamo iskušavaju narazličitije animacijske i likovne tehnike.

1999. *Škola medijske kulture.* U organizaciji Hrvatskog filmskog saveza (na poticaj **Vere Robić** i **Ante Peterlića**), a nastavljajući svojedobnu, *Ljetnu filmsku školu* koju je organizirala Filmoteka 16 tijekom sedamdesetih i osamdesetih, pokrenula se 1999. 7-dnevna (kasnije 11-dnevna) *Škola medijske kulture* na kojoj su nastavnici koji predaju i film u sklopu svojeg predmeta (hrvatskog jezika i književnosti), voditelji filmskih klubova i školskih filmski i video družina mogli steći dodatno filmsko obrazovanje putem seminara, ali i putem radionica na kojima su se praktički izrađivali filmovi-vježbe, među njima i radionice animacije (pod vodstvom **Ede Lukmana** i **Jasminke Bijelić Ljubić**) na kojima su polaznici svladavali animaciju. Ovo je obrazovanje pridonijelo da se pokrenu tečajevi animacije pri školama i u različitim klubovima, pa je povećana, i po Hrvatskoj proširena, proizvodnja animiranih filmova djece i mladeži.

1999. ... U Karlovačkoj gimnaziji, pod vodstvom nastavnika **Damira Jelića**, osniva se izvannastavna sekcija **Videodružina Gimnazije Karlovac**, a njegovi članovi, koji su maturom prestali pripadati gimnaziji, osnovali su **2002.** samostalni klub – **Kinoklub Karlovac**. I videodružina i klub odmah su njegovali i animaciju (crtanofilmsku, ali i lutka-filmsku) s najznačajnijim svojim predstavnikom, **Vjekoslavom Živkovićem**. God. **2008.** preuzeli su da, u suradnji s Hrvatskim filmskim savezom, preuzmu organizaciju revije neprofesijskog filma i videa mladeži – **Four River Film Festival** - koncipirajući uz to i međunarodnu konkurenciju.

- 2005. ... Animafestovo izdanje dugometražnog animiranog filma.** Međunarodni festival animiranog filma u Zagrebu, ustaljen pod nazivom *Animafest*, uvodi izdanje **dugometražnog animiranog filma**, koje se smjenjuje s kratkometražnim izdanjem. Animafest time postaje godišnjim festivalom, s time da svako od tih izdanja ostaje bijenalno.
- 2005. Festival eksperimentalnog filma.** U Zagrebu se utemeljuje međunarodni festival eksperimentalnog filma *25fps*, u čijoj se selekciji povremeno prikazuju i filmovi hrvatske eksperimentalne animacije, odn. svjetske animacijske, eksperimentalističke scene.
- 2008. Nove subvencijske okolnosti.** Zakonom o audiovizualnim djelatnostima utemeljen je **Hrvatski audiovizualni centar (HAVC)** na koje se sele subvencijske nadležnosti nad filmskim (audiovizualnim) područjem do tada u nadležnosti Ministarstva kulture. HAVC preuzima obrazac subvencioniranja pojedinih vrsta filmova, posebno i animacije. Projekte koji se javljaju na godišnje raspisane javne natječaje odabire izabrani povjerenik za animirani film. HAVC vodi i podupire i promociju hrvatskog filma u inozemstvu, te festivalsko prikazivanje i posebne kulturno-predstavljачke programe.
- 2010. Festivali animiranog filma.** Godišnji pregled hrvatske animacije koje je do tada organizirala ASIFA-Hrvatska, preinačava se **2010.** – u organizaciji Zagreb-filma – u godišnji *Festival hrvatskog animiranog filma*, s time da, za razliku od animacijskog dijela Dana hrvatskog filma, objedinjava sve oblike animacijske proizvodnje u Hrvatskoj (uključuje studentske, dječje filmove, kao i animaciju u reklamnim i namjenskim filmovima), i nešto je propusnije selekcije. Festival nakon nekoliko godina održavanja zamire.

Iste godine, 2010., **Filmsko-kreativni studio VANIMA**, koji je pod novim vodstvom **Hrvoja Seleca** i **Sandre Malenice** obnovio i proširo svoju animacijsku djelatnost, utemeljuje godišnji **VAFI – internacionalni festival djece i mladeži, Varaždin** koji u konkurenciji okuplja dječje filmove iz više od 20 nacija.

Animirani filmovi proizvedeni u Hrvatskoj, kao i oni hrvatskih autora, sve češće ulaze u konkurenciju različitih svjetskih festivala, pa i onih najvećih, te filmovi ponovno dobivaju međunarodne nagrade.

- 2015.** Zagreb film osniva poseban **Studio za stop animaciju**, tj. za lutka-animaciju, uključujući i druge tipove animacije predmeta. Studio ima svoje prostorije s prikladnom opremom. To je organizacijski refleks činjenice da se tijekom 2000-ih sve učestalije javljaju lutka filmovi u amaterskom filmu, ali, uočljivije, u profesionalnom filmu javljaju se uspješni autori specijalistički posvećeni lutka-filmu (npr. **Zdenko Bašić, David Peroš-Bonnot, Božidar Trkulja, Ivana Bošnjak, Ivana Jurić**).

X. NOVO «ZLATNO DOBA» HRVATSKE ANIMACIJE? - sažetak

Kraj 2000 – početak 2010-ih. do tada razmjerno skromna produkcija animiranih filmova (u usporedbi s drugim kratkim filmovima: dokumentarnim, reklamama, videospotovima) naglo raste (na oko 80 filmova godišnje – 2010).

Sada postoje mnogi izvori iz kojih dolaze animacijski osposobljeni mladi ili novi autori: studiji animacije u Zagrebu i Splitu, inozemni studiji, kino-klubovi i tečajevi animacije, «kućno» samoobrazovanje na računalnim programima, «šegrtska» uključenost u rad na animiranom filmu u sklopu nekog studija animiranog filma...

Povećao se broj proizvodnih studija koji se sustavno bave animacijom, dijelom se oslanjajući na HAVC-ove subvencije projekata, dijelom na izradu animiranih reklama i namjenskih filmova.

Veliki je proizvodni pogon umjetničkih akademija, na kojem studenti redovito rade animirane filmove, a završavaju studije dotjeranim diplomskim radovima i potom nastavljaju radom pod samostalnim, odn. profesionalnim okolnostima.

Povećao se broj autora koji su izgradili prepoznatljiv svijet visoke vrijednosti (npr. **Darka Bakliže, Zdenka Bašića, Simona B. Naratha, Nicole Hewitt, Ane Hušman, Ivane Jurić, Davora Međurečana, Marka Meštrovića, Stjepana Mihaljevića, Veljka Popovića, Daniela Šuljića, Marka Tadića, Gorana Trbuljaka ...**).

Izdiferencirale su se vrste animacije – iako je crtani film još uvijek najbrojniji (za razliku od prevladavajućeg crtanog filma «zagrebačke škole»), kontinuirano se njeguje i lutka-film, plastelinski film, animacija sipkih tvari, kolažni film, a upečatljivo je prisutna 3D računalna animacija, a uobičajena su istraživanja novih formi.

Izdiferencirala su se i proširila područja u kojima se njeguje animacija. Nije posrijedi samo tzv. «umjetnička animacija» koju njeguju autorski usmjereni pojedinci usredotočeni na stvaranje vlastita umjetničkog svijeta, niti na tradicionalnom području reklame, nego je animacija obilno prisutna u dizajnu naslovnica (špica) u igranim filmovima i za televizijske emisije, obavezna je u izradi videoigara u stvaranju kinetičkih reklama i videofasada, proširena na mrežnim stranicama u različitim modalitetima...

Područje animacije postalo je bogato, izdiferencirano, prisutno na mnogim stranama s brojnim vrijednim pa i najvišim dostignućima. Prema mojoj procjeni, uvelike nadmašuje «zlatno razdoblje» u kojim je dominirala «zagrebačka škola crtanog filma».

Izvori i literatura:

- Ajanović, Midhat, 2004., *Animacija i realizam / Animation and Realism*, Zagreb: Hrvatski filmski savez
- Ajanović, Midhat, 2008., *Karikatura i pokret. Devet oglada o crtanom filmu*, Zagreb: Hrvatski filmski savez
- Bahun, Sanja, 2012., «Croatian Animation, Then and Now: Creating Sparks or Just a Little Bit of Smoke?», u A. Vidan i G. P. Crnković, ur., 2012, *In Contrast: Croatian Film Today*, Zagreb: Hrvatski filmski savez
- Majcen Marinić, Mihaela, 2012. *Povijest novijeg animiranog filma u Hrvatskoj. Posljednjih 25 godina* (prijavljen doktorski rad), Zagreb: Filozofski fakultet
- Majcen, Vjekoslav, 2001, *Obrazovni film. Pregled povijestihrvatskog obrazovnog filma*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv – Hrvatska kinoteka

- Munitić, Ranko, 1978., «Kronologija», u: Sudović, ur., 1/1978.
- Munitić, Ranko, 1979., *Kinematografska animacija u Jugoslaviji*, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu
- Munitić, Ranko, 1986, «Kronologija», u: Sudović, ur., 4/1984
- Munitić, Ranko, 2012. *Estetika animacije* (novo, dopunjeno izdanje *Uvoda u estetiku kinematografske animacije iz 1982.*), Zagreb: Vedis
- Pata, Nenad, 1996, *Majstori zagrebačkog crtanog filma*, Zagreb: Vedis
- Pata, Nenad, 2006, *Iz dana u dan u Zagreb filmu*, Zagreb: Hrvatski filmski savez
- Paulus, Irena, 2002, *Glazba s ekrana: hrvatska filmska glazba od 1942. do 1990. godine*; Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, Hrvatski filmski savez
- Sudović, Zlatko, ur., 1978, *Zagrebački krug crtanog filma 1-3*, Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske
- Sudović, Zlatko, ur., 1986, *Zagrebački krug crtanog filma 4*, Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske
- Turković, Hrvoje, 2012., *Život izmišljotina. Ogledi o animiranom filmu*, Zagreb: Hrvatski filmski savez

Monografije:

- Ajanović Ajan, Midhat, 2010, *Milan Blažeković – Život u crtanom filmu / Life in a Cartoon*, Zagreb: Hrvatski filmski savez
- Ajanović Ajan, Midhat, (u pripremi za tisak 2012.), *Nedeljko Dragić*, Zagreb: Hrvatski filmski savez
- Dragojević, Rade, ur., 2006, *B... znači Bordo ? B.. is for Bordo – Borivoj Dovniković Bordo*, Zagreb: SKD Prosvjeta
- Pata, Nenad, 2007., *Dušan Vukotić Vud*, Zagreb: Korpus i Zagreb film